

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

УДК 002.2:02(477)

Микола Федоришин

БІБЛІОТЕКА ПЕРЕСОПНИЦЬКОГО МОНАСТІРЯ У 1600 РОЦІ

У статті, на прикладі Пересопницького православного монастиря, розглянуто перелік книг в складі монастирської книгозбірні у ранньомодерний час. На основі віднайденого інвентарного опису проаналізовано кількісні зміни складу рукописної та друкованої колекції станом на 25 жовтня 1600 року. Здійснено загальний огляд тематичного складу богослужбової літератури у даній обителі. Саме у цьому монастирі було створено знамените Пересопницьке Євангеліє, яке є визначною пам'яткою культурної спадщини та одним із символів державності.

Ключові слова: Пересопницький монастир, монастирська книгозбірня, інвентарні описи, рукописні книги, богослужбові книги.

В статті на прикладі Пересопницького православного монастиря, рассмотрен перечень книг в составе монастырской библиотеки в раннемодерное время. На основе найденного инвентарного описания проанализированы количественные изменения состава рукописной и печатной коллекции по состоянию на 25 октября 1600 года. Выполнено всеобщее обозрение тематического состава богослужбной литературы в данной обители. Именно в этом монастыре было создано знаменитое Пересопницкое Евангелие, которое является достопримечательностью культурного наследия и одним из символов государственности.

Ключевые слова: Пересопницкий монастырь, монастырская библиотека, инвентарные описи, рукописные книги, богослужбные книги.

In the article, the example Peresopnytsia Orthodox monastery list of books considered as part of the monastery library in early modern times. Based on the description of the discovered inventory analyzes quantitative changes of manuscripts and printed collections as 25 zhovtnya 1600. Done thematic overview of liturgical literature in this monastery. It is in this monastery was established Peresopnytsia famous Gospel, which is a landmark of cultural heritage and a symbol of statehood.

In the Grand Duchy of Lithuania in the Middle Ages and early modern time were important centers of literacy monastery. In cells and palamarnyah monastic churches kept manuscripts and printed books. Most of these scientists monks copied to the scriptorium books of Scripture or liturgical books and created character, equip publishing and printing .. That is the focus was Orthodox monastery in the village Peresopnytsya located in the historic Volyn. Based discovered and published inventory monastery property description try to consider the library, which in turn will help to better understand some of the features of bookish culture of the time on the Ukrainian territory.

Keywords: Peresopnytsia monastery library of the monastery, inventories, manuscripts, liturgical books.

Постановка наукової проблеми та її значення. На території Великого Князівства Литовського в період середньовіччя та ранньомодерного часу важливими осередками книжності були монастирі. В келіях та паламарнях монастирських церков зберігались манускрипти та стародруки. У більшості із них вчені монахи переписували на скрипторіях книги Святого Письма, або й творили книги богослужбового характеру, облаштовували видавництва та друкарні.. Саме таким осередком був православний монастир у селі Пересопниця, що розташований на історичній Волині. На підставі віднайденого і опублікованого інвентарного опису монастирського майна спробуємо розглянути книгозбірню, що, в свою чергу допоможе краще зрозуміти деякі особливості розвитку книжної культури того часу на українських землях.

Виклад основного матеріалу. З 2 половини XVI ст.. на терені Великого Князівства Литовського діяли осередки книгодрукування у Львові, Острозі, Вільно, Бересті, Заблудові. Прийнято вважати, що на той час у монастирях були в ужитку лише рукописи. Звісно, цікаво дізнатись, про кількісний та якісний склад рукописної книги у окремо взятому монастирю. Важливо також з'ясувати яку частку тут становили друковані книги. Це дозволить з'ясувати наскільки чисельно та тематично змінювались (поповнювались, втрачали) рукописні колекції монастирських книгозбірень у XVIII ст., період значного поширення друкованої книги. Крім того, дізнатись якою тематикою рукописних книг поповнювалось певне книжкове зібрання, що свідчить про нестачу відповідних творів у друках, читацькі інтереси ченців. Збереженість інвентарних описів за період XVII– XVIII ст. у Львівському Онуфрієвському [6] та Крехівському монастирях [5] дозволяє проаналізувати такі зміни на прикладі Пересопницької обителі.

Пересопницький православний монастир з церквою Різдва Богородиці тут функціонував ще з часів удільного князівства давньоруської держави. Місто Пересопниця була столицею уділу, де перебував князь (XII - пер. пол..XIII ст.) [3, с. 222]. Після ординського спустошення краю та знищення міста у 1399 році, письмову звітку про діяльність цієї обителі маємо під 1467 роком.

Казимир Ягеллончик, великий князь Литовський, призначає ігуменом Пересопницького монастиря Іларіона (Лаврентія), що означає перебування обителі у великокнязівському «подаванні» [10]. Цьому монастиреві належали села Чемерин, Грабів, Макотерти. Згідно з актом від 18 липня 1490 року село Чимерин (знаходиться за 4

км на південь від містечка Олики) ігумен Іларіон обміняв на ближнє село Дядьковичі. Як бачимо, монастир мав у посілості значні маєтки.

12 вересня 1504 року великий князь Литовський Олександр повідомив луцького намісника князя Семена Юрійовича Гольшанського про передачу монастиря Марії Немирянці Резановичівні, вдові клеванського князя Михайла Чорторійського, який помер у 1489 році. З цього часу володарем Клеванського князівства стає його син Федір, який і клопоче перед великим князем за свою матір. Княгиня Марія володіла монастирем у Пересопниці лише один рік. У 1505 році вона померла, і князь Федір знову був змушений звертатися до великого князя Литовського про надання вже йому у власність пересопницького монастиря. 5 березня 1505 року князь Олександр передає Федору Чорторійському православний чоловічий монастир у Пересопниці разом з ґрунтами, сіножатями, які «з века» належали цій обителі [3, с. 227]. Маєтки також значаться як надані в користування князем Чорторійським. Ці князі «замок свій Белевъ заробили на землі того монастиря и место осадили», за що сплачують монастиреві 200 кіп грошей [3, с. 228]. Сигізмунд I Старий також надає привілей від 18 лютого 1526 року князю Федору Чорторійському володіти монастирем і маєтками, які він може «прибавити, розширити и к своему лепшему и вжиточному обернути, как сами найлпей разумеючи» [12, с. 22].

Після смерті князя Федора у 1542 році Клеванське князівство із пересопницьким монастирем успадкували його сини Іван та Олександр. У описі Луцького замку від 1545 року записано «... і тепер володіють його сини (Іван та Олександр. – М.Ф.). А до того монастиря належать: село Грабове, в якому сто людей, із них податі – колода меду і десять коп грошей; друге село Макотерти, в якому двадцять чотири людини; третє село Дядьковичі, в якому двадцять чи більше людей» [12, с.23]. 19 червня 1547 відбувся розподіл маєтків між Олександром та Іваном. Олександр, одружений на Магдалині Бранкович, вдові князя Івана Вишневецького, отримав замки у Чорторійську та Літовежі. Іван отримав Клевань, замок та містечко Білгород (село Білів. – М.Ф.), двір Шепле, маєтки у Сарнах, Холопах та фільварок Чарукув у Луцьку. У цьому списку немає пересопницького монастиря, очевидно він належав до Клевані, бо тут і немає переліку всіх сіл, які належали до Клеванського князівства. У цьому ж, 1547 році, князь Іван одружився з княжною Ганною, дочкою князя Кузьми Заславського. Як відомо, мати Ганни княгиня Анастасія Заславська, уроджена княжна Гольшанська, задумала переписати Євангеліє для свого родового Свято-Троїцького монастиря у Заславі (суч. м. Ізяслав.- М.Ф.). І не просто переписати, а в душі того часу переказати на тогочасну руську мову.

До Пересопниці у 1561 році прибув рукопис (Євангеліє від Матвія) разом із творцями книги [14, с. 25]. Керівником обителі був призначений ієромонах Григорій у сані архімандрита. До і після Григорія керівниками монастиря були ігумени. Статус архімандрії, на нашу думку, він мав лиш на період перебування тут Григорія. Хоча С.Терський стверджує, що ця обитель була на правах архімандрії і в інші часи [11, с.107]. Сам факт, що пересопницьким монастирем у цей час розпоряджалися Чорторійські, очевидний. А в наступні роки маємо документальне підтвердження про володіння цією православною святинею Ганною Чорторійською (її чоловік князь Іван помер у 1567 році і тому вона стала власником обителі). Так, 23 січня 1571 року пересопницький ігумен Кирило (Лясковський), на прохання княгині Ганни, вінчав її доньку Катерину в шлюбі з Василем Загоровським, володимирським городничим у церкві Пречистої Богородиці [9, с. 344-345]. Наступного, 1573 року, маємо відомості, що клеванський возний їздив до пересопницького ігумена Кирила у справі його пограбування Андрієм Бабинським. З документу видно, що ігумен Кирило є підданим її милості княгині Ганни Чорторійської. Цілком очевидно, що під орудою княгині монастир на той час процвітав. У запису під 1573 роком зазначено, що монастирський підданий тримає у селі Пересопниця корчму і бере «погребельное» [3, с. 299-300].

Княгиня Ганна Чорторійська, після смерті свого чоловіка князя Івана у 1567 році, стала ігуменею Клеванського Свято-Миколаївського монастиря та прийняла чернече ім'я Євдокія. Після її смерті у 1582 році власниками монастиря стали син Юрій та внучка Олександра, дочка старшого сина Івана, який загинув у 1581 році. Уже наступного, 1583 року, князь Юрій поставив нового настоятеля у пересопницькому монастирі. Ним став його слуга Павло (Визгард Заболоцький) [3, с.223]. Наприкінці 1585 року, очевидно між власниками монастиря виникли проблеми. Князь Юрій позбавив свою неповнолітню племінницю Олександру Іванівну права на «половицу» у певних маєтках, серед яких були Пересопниця, Макотерти та Дядьковичі [Там само, с. 224]. Цей князь мало цікавився монастирем і 29 квітня 1590 року за 200 кіп литовських грошей передав його разом із Пересопницею у заставне володіння своїй сестрі Катерині Загоровській. Гроші Юрій мав повернути на Великдень 1591 року, в іншому випадку термін сесії продовжувався ще на рік. Враховуючи те, що в червні 1595 року, возний вручив Катерині трибунальський позов у Пересопницькому монастирі, свідчить про те, що вона в цей час ним володіла. Маючи цю обитель, вона мало дбала про духовність, очевидно для неї він був звичайним маєтком для збагачення. На цю обставину звернув увагу головний власник монастиря князь Юрій. І коли його інша сестра Олена Горностай, виявила бажання взяти монастир під свою опіку, він дозволив їй викупити у Катерині село Пересопницю з монастирем за умови, що село буде повернуто чернечій спільноті. Бо саме їм попередні власники фондували це село. Але передаючи монастир під владу Олени, Юрій виявив, що маєток перебував у посесії Єжи, Станіслава та Павла Єничів. Як бачимо, Катерина не лише закинула цю обитель, але й віддала господарство орендарям. Це призвело до занепаду обителі. Так князь писав, що «фала Божая в той церкви святое Пречистое, про небытность старшего игумена и братии чернцов слушне и годне одправована бытии не могла, и до того было пришло» [Там само, с. 225].

Олена Горностай або «гордливая рисинка», як називали її сучасники, надала фондуш монастиреві та братії 10 травня 1596 року.

Відповідно до цього запису, 28 травня 1596 року возний ввів ігумена Симеона Косовського з усіма ченцями у користування монастирем та селом Пересопницею.

Відродження Пересопницького монастиря «гордливою русинкою» Оленою Горностаї, внучкою кн. Анастасії Заславської, відбулося успішно. Монастирська братія не підтримала рішення Берестейського церковного собору про перехід українських єпархій під покровительство Папи Римського. Ігумен Симеон Косовський брав участь у цьому історичному Соборі. Про підтримку противників унії в Пересопниці йдеться, зокрема, у листі від 9 грудня 1596 року відомого полеміста Юрія Рогатинця з Острога адресованого до Львівського братства.

Про матеріальний успіх свідчить інвентарний опис монастиря і села Пересопниці, складеного колишнім його ігуменом Симеоном Косовським при передачі монастиря своєму наступнику ігумену Макарію Созанському від 25 жовтня 1600 року [7].

Отож розглянемо, якими книгами володів Пересопницький монастир станом на осінь 1600 року:

1. Евангелие, тетръ друкованое атласом крытое, на верху блях пят, посродку распяты Господне, а по рогах евангелисты, клеузурь, на сподку пуклов невеликих пят, все з позолотою, а около тых же блях верхних бляшек серебра белого дванадцать.
2. Евангелие, тетръ писаное, атласом зеленым крытое, на нем серебра белого бляшек пять.
3. Евангелие учительное, писаное на десту.
4. Апостоль, писаный на десту, едень.
5. Устав, на десту писаный, едень.
6. Псалтырь, на пулдесту една писана.
7. Охтаиковъ два, пръвогласник и пятигласник на десту писаные.
8. Минеи дванадцать, черыри з них по одному мьесяцу, а черыри по два, писаны.
9. Триоди три, пострых две, третия цвѣтная друкованая.
10. Прелогъ едень, на десту писаный.
11. Книга Соборникъ една на десту с празничными словами и жытиями Святыхъ.
12. Книга Маргарытъ Иоанна Златоустого, на пулдесту, друкованый.
13. Книга Студитьского Феодора служебникъ, на пулдесту писан старый.

Власні книги ігумена Симеона Косовського, подаровані монастирю:

14. Апостоль тетр на десту, друкованый.
15. Псалтырь на десту, друкована.
16. Часовникъ на пулдесту, писаный.
17. Прелогъ месяца марта на десту, писаный.
18. Книга Богородичник, на пулдесту, писаный.
19. Книга Иоанна Лъствинчика на десту, писан.
20. Служебныкъ новый, на пулдесту уставом писаный.
21. Ермолое два: едень новый зе двумя столпами, другый старый, едень столп.
22. Книга Правила Святых Отець.
23. Книга Иоасафъ.
24. Книг две Беседы столпъ Иоановъ.

Прийнято вважати, що рукописна книга домінувала у монастирських книгозбірнях на українських землях в ранньомодерний час [1, с.603]. Важливо не лише більш конкретно з'ясувати яку частку монастирських книгозбірень становили рукописні книги, але і простежити яка кількість та тематика манускриптів змінювалась в складі пересопницької книгозбірні у 1600 році. Варто відзначити, що серед 24 книг – 3 друковані. Цілком очевидно, що це робота Івана Федоровича. Саме він видрукував «Апостол» (1574 р.) у Львові та пізніше «Псалтир» у Острозі. Перші книги, друковані кирилицею, з'явилися у 1491 р. в краківській друкарні Швайпольта Фіюля. Це були "Осьмигласник", "Тріодь цвітна", "Часословець". Цілком ймовірно, що у Пересопниці була «Тріодь цвітна» роботи саме Фіюля. Монастирська книгозбірня поповнюватися все-таки рукописними книгами. І це не дивно, оскільки друкарні: по-перше, випускали не всі із потрібних книг для чернечих осередків у той час; по-друге, друкована книга була дорожчою від рукописної; по-третє, книгописання було «богоугодною справою» [14, с.233]. Але наявність друкованих ПЕРШОКНИГ у Пересопниці на зорі вітчизняного книгодрукування свідчить про наявність тут духовної еліти з високим рівнем освіти.

Другим у списку згадано знамените Пересопницьке Євангеліє. Цей запис свідчив про те, що новостворене Тетревангеліє на руській мові архімандритом монастиря Григорієм та писцем Михайлом Василевичем у 1561 році залишилось у Пересопниці [12 с.24]. Хоча замовник і фундатор була княгиня Анастасія Заславська з Заслава (м.Ізяслав Хмельницької області. -авт.). Інші манускрипти – це кириличні книги, що є характерним для рукописної культури в монастирях на українських землях в період XVI–XVIII ст. Насамперед знаходились книги церковнослов'янською мовою, яка хоча і була «офіційною» лише до рубежу XVII–XVIII ст., проте залишалась богослужбовою, сакральною мовою не лише у тогочасних православних, але і унійних монастирях [4].

Важливим є розгляд тематики рукописних книг, оскільки переписували здебільшого найбільш затребувані твори, або ті, які викликали особливий інтерес в ченців. Це в свою чергу відображає і певною мірою читацькі інтереси тогочасних насельників Пересопницького монастиря. Найбільш поширеними тематичними жанрами серед рукописних пам'яток на українських землях в ранньомодерний час були: богослужбові книги, патристичні та агіографічні твори, проповідницька література (учительні Євангелія), полемічні твори, збірники мішаного змісту [1, с. 594-599].

Богослужбові книги: Євангелія, Псалтир, Апостол, Мінеї, Тріодь постна і цвітна, Октоїх, Устав, Ірмолої, Службник.

Патристична література, тобто творіння Отців Церкви – ієрархів IV-VIII ст., які зробили значний внесок у формування церковної догматики, визначення канону богонатхненних текстів, написання літургії та інших богослужінь. Здебільшого святоотцівську спадщину становлять коментарі до Святого Письма у різних формах – пояснення, повчання, гомілії. У Пересопниці знаходились манускрипти творів Іоана Золотоустого (Маргарит, Бесіди на діяння святих апостолів, на послання апостола Павла до коринфян), Іоана Ліствичника, Студитського Феодора службник.

Третім жанром, поширеним серед рукописних книг Крехівського монастиря була житійна література – твори про подвиги та аскетичне життя християнських святих. Це Прологи та книга про Йосифа, Збірник з святковими словами та життям Святих.

Серед проповідницької літератури Євангеліє учительне та Правила Святих Отців.

Отже, якщо порівняти тогочасні інвентарні описи книгозбірень Онуфрієвського монастиря, бібліотеки і ризниці Львівського Ставропігального братства та Крехівської православної обителі, то виявимо подібність книг при формуванні (збиральництві) монастирських бібліотек.

Як бачимо, інвентарні описи є важливим джерелом до вивчення книжної колекції окремого монастиря.. На основі даного джерела вдалося встановити, що у Пересопницькому монастирі саме у 1600 році рукописи становили більшість книжкового фонду. Але наявність п'яти друкованих книг свідчить про перебування в монастирі прогресивних освічених ченців, а також їхні читацькі інтереси. За тематикою це були богослужбові книги, патристичні твори, зібрання житій святих, поодинокі примірники проповідницької літератури. Наявність значної кількості рукописних книг свідчить про існування традиції переписування книг у цьому монастирі. Писар Михайло Василевич у післямові до Пересопницького Євангелія згадує про учня писаря [14, с. 280], та й цей кодекс написаний трьома особами – Григорієм, Михайлом та його учнем [15, с.25]. І хоч ми не знаємо імені цього учня, однак бачимо його почерк, бачимо що традиції творення рукописної книги у Пересопниці не були поодинокими, а були традиційними.

Джерела та література

1. Боянівська М. Книгописання // Історія української культури у 5 томах. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – С. 591-608.
2. Боянівська М. Літургійна рукописна книжка в Україні в XVI – середині XVII ст.: до питання про сакралізацію // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень четвертого круглого столу, (Львів, 9-10 травня 1994 року). – Київ-Львів, 1994. – С. 22-24.
3. Горін С.М. Пересопницький монастир Різдва Пресвятої Богородиці (до 1630 року) / С.М. Горін // Науковий вісник Волинського державного університету імені Л. Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. - № 22. – С. 222-229.
4. Дзьобан О., Фрис В. Кирилична рукописна книга // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20–21 вересня 1996 р.). – Львів, 1998. – С. 278-290.
5. Інвентарний опис Крехівського монастиря другої третини XVII ст. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДА України у Львові). – Ф. 129 (Львівський ставропігійський інститут, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 539. – 10 ак.
6. Инвентар и реестры церковнаго имущества и библиотеки Львовского Ставропигиального братства 1619-1634, 1666, 1688, 1691-1705 гг./Архив Юго-Западной России. Часть I. Том XII. –Киев,1904.
7. Інвентар Пересопницького монастиря і села Пересопниці, складений ігуменом Сімеоном Косовським під час передачі монастиря свему наступнику ігумену Макарію Созанському. 1600 року, жовтня 25. // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1883. – Т. VI. – С. 294-300.
8. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Каталог. – Львів, 2007. – Т. 1: XI–XVI ст. 521 с.
9. Кольбух М. Кириличні рукописні Службники XVI ст. у збірках Львова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 241-264.
10. Словник староукраїнської мови XIV- XV ст. – К., : Наукова думка, 1978. – Т. 2.
11. Терський С.В. Локалізація монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці: історіографія питання / С.В. Терський // Слов'янський вісник: зб. наук. праць / Рівнен. держ. гуман. ун-т; Рівнен. Ін.-т слов'янознавства Київ. славіст. ун-ту; наук. ред. С. Троян. – Рівне, 2012. – Вип. 14. – С. 106-110.
12. Федоришин Микола. Історія православного Пречистенського монастиря у Пересопниці / Микола Федоришин // Рукописна книга з Пересопниці. Збірник статей наукового симпозиуму 14 жовтня 2013 року. – Рівне-Пересопниця, 2013. – С. 21.
13. Федоришин М.В. Пересопницьке Євангеліє: творці і меценати / М.В. Федоришин // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Випуск 29. Збірник наукових праць. – К., 2014. – С. 278-290.
14. Фрис В. Зі спостережень над репертуаром, історією створення і розвитком української книги XVI – першої половини XVII століть // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. ССXXXIII. – С.215-238.
15. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. - К., 2001. – С. 24–25.